

перевезена в Україну й продовжувала зберігалася у Бреслау до листопада 1920 р. [2, 28 зв.].

В цьому контексті необхідно спростувати ще одне твердження колишнього голови Ради народних міністрів і міністра фінансів УНР Б. Матроса про те, ніби-то аероплани з грішми здійснили лише кілька перельотів [1, 24]. Це не відповідає дійсності. Насправді загалом з Бреслау до Кам'янець-Подільського було здійснено 18 польотів і перевезено 1 млрд. 242 млн. 140 тис. гривень [2, 28], які, безумовно, були вкрай потрібні урядові та війську УНР у складні часи літа-осені 1919 року.

1. *Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1972.*

2. *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Скр. 23 XXIV-10 (17).*

3. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К.: Темпора, 2006.*

4. *Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. – Київ; – Нью-Йорк: Вид-во Олени Теліги, 2005.*

5. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006.*

6. *Ріпецький С. Дата смерти полк. Дмитра Вітовського // Вільна Україна. – 1960. – 36. 26.*

7. *Заклинський М. Дмитро Вітовський. Грамадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗО УНР. – Нью-Йорк: Червона калина, 1967.*

8. *Веденєв Д. В. Вітовський Дмитро Дмитрович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2005.*

9. *Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003.*

Г. Голиш

УЧАСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ УКРАЇНЦІВ У ПІДПІЛЬНІЙ БОРОТЬБІ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (1941 – 1945 РР.)

Історія війни СРСР з нацистською Німеччиною містить чимало фактів безпосередньої участі неповнолітніх українців у боротьбі цивільного населення з ворогом. Цей особливий феномен воєнної доби водночас увібрав у себе як щемливо трагічні, так і гідні подиву героїчні сторінки. Акселеровані реаліями суворой воєнної пори, юні українці стали учасниками підпільної боротьби з окупантами і зробили свій гідний внесок у наближення перемоги. Незважаючи на очевидну актуальність та гносеологічно-виховний потенціал означеної проблеми, вона ще не знайшла свого достатнього висвітлення у історіографії, що віддзеркалює нелогічну і некоректну тенденцію залишення наймолодших акторів історичної драми на узбіччі наукових студій. Лише в окремих сюжетах радянських та вітчизняних істориків міститься інформація

про неповнолітніх учасників антинацистської підпільної боротьби, яка до того ж носить фрагментарний чи доповнюючо-ілюстративний характер.

З огляду на зазначене, метою пропонованої розвідки є на основі архівних джерел та оприлюднених документів проаналізувати основні форми участі юних українців віком до 15 років (дітей і підлітків) у радянському підпільному русі. Залучений фактичний матеріал знаходиться в територіальних межах Наддніпрянської та Східної України. Об'єктом нашого дослідження є Велика Вітчизняна війна, предметом – рух опору на тимчасово окупованій території УРСР.

З довоєнних років мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян здійснювалася на прикладах бойової слави „героїв” громадянської війни, революціонерів, а провідне ж місце у цій виховній системі займали образи-символи безстрашних дітей-героїв – „червоних бісенят”, „чапаят”, „орлят” тощо. Участь неповнолітніх у роботі розгалуженої мережі клубів та гуртків ТСОАВІАХІМу викликала в них природне прагнення перевірити здобуті воєнні навички в реальних умовах екстремального часу.

Партійно-державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих областей у спротиві нацистам, це положення лейтмотивом проходило через відповідні директивні документи, які закликали „створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу” [1, 229-230].

А в січні 1942 р. з'явилася комсомольська листівка „До радянських юнаків, дівчат і підлітків”, у якій містився настійний заклик до юних громадян „збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам...” [2, 246]. 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ постановою „Про великі недоліки у роботі піонерської організації і заходи по виправленню цих недоліків” зобов'язало комсомольські організації очолити „патріотичне піднесення дітей”, виховувати в них „дисципліну, стійкість... і безстрашність” та забезпечити їхню активну участь у боротьбі з загарбниками [3, 14]. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, проте домінантою того немилосердного часу з його особливими моральними вимірами та ще в умовах панування тоталітарного режиму стало гасло: „перемога будь-якою ціною”, в тім числі – й ціною життя юних.

Суворой воєнної пори діти й підлітки ставали членами підпільних організацій і груп, до цього їх спонукали різноманітні життєві обставини й мотиви, але здебільшого вони залучалися до боротьби через розгалужену мережу підпільних комсомольсько-молодіжних осередків. Так, лише в Київській області діяло 53 підпільні комсомольські організації, у Полтавській – 39, до їхнього складу входило чимало 12-15-річних підлітків [4, 13, 15].

Одним із прикладів участі неповнолітніх у русі Опору може служити діяльність підпільної комсомольсько-молодіжної організації Києво-Святошинського району, якою керував Андрій Смирнов. Активними членами цієї організації були 13-річний Федір Маращак, 14-річна Галина Наконечна, 15-річні Василь Калінін і Борис Матешко. Юні підпільники розповсюджували листівки, рятували молодь від відправки до Німеччини. За мужність Г. Наконечну було представлено до нагородження медаллю „Партизану Вітчизняної війни” I ст., а Б. Матешко загинув від рук окупантів [5, 103-104].

У м. Києві з 1942 р. діяла підпільна молодіжна організація „Сталінська

молодь”. До її складу входили 15-річні Надія Руда, Гнат Тритиченко, Євген Перев’язко. Юні підпільники тиражували антинацистські листівки, взяли активну участь у кількох диверсійних операціях, а також в організації втечі радянських військовополонених з концтабору тощо [6, 98-100,115].

Членами значною мірою міфологізованої радянською історіографією підпільної комсомольської організації „Молода гвардія”, що діяла в м. Краснодар, були 14-річний Радій Юркін та 15-річні Володимир Куликов, Антоніна Машенко, Віктор Лук’яченко і Валерія Борц. За активну участь у діяльності цієї підпільної організації Р. Юркіна і В. Борц було представлено до нагородження орденами Червоної Зірки, а полеглих В. Куликова, В. Лук’яченка, А. Машенко – орденами Вітчизняної війни I ст. (помертньо) [7, 57, 77].

Переважно з учнів місцевої школи складалася підпільна комсомольсько-молодіжна організація „Спартак”, яка діяла в с. Красногірка Голованівського району (Кіровоградщина, керівники Марія Мала та Петро Граматчиков). Юні підпільники здійснили низку диверсійних актів, переховували радянських вояків, що опинилися на окупованій території, розповсюджували листівки, передавали цінну інформацію місцевому партизанському загону, який діяв у Голованівських лісах. У вересні 1943 р. окупанти натрапили на слід підпільників, їх було майже всіх заарештовано і після жорстоких тортур страчено. Серед них були неповнолітні Борис Форостяний, Галина і Олімпіада Волощуки, Дарія Дубова, Надія Черевична, Микола Титов, Михайло Войтенко, Михайло і Сава Самчишини, Олена Бойко та інші [8, 20-23].

У с. Олексіївка Кам’янсько-Дніпровського району Запорізької обл. діяла підпільна комсомольська організація „ДОП” („Добровільна організація патріотів”), яка була створена у липні 1942 р. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, збирали й переховували зброю, встановили зв’язки з місцевими партизанами. Мужніми підпільниками зарекомендували себе члени цієї організації 15-річні підлітки Катерина Баклажова, Надія Козлова, Григорій Печугін, Опанас Рогулін. Під час облави Г. Печугіна і Н. Козлову було заарештовано й піддано тортурам, але вони тримались надзвичайно мужньо і не сказали жодного слова про підпільну організацію [9, 2, 7, 19, 20, 42].

Склад комсомольської підпільної групи, що діяла в с. Близнюки на Харківщині, у 1942 р. поповнив місцевий підліток Юрій Старостін. Хлопчик розповсюджував листівки, брав участь у диверсійних актах. У лютому 1943 р. він був схоплений карателями і після знущань розстріляний. У своєму звіті керівник групи Микола Гонтаренко писав „...15-річний Юра Старостін – полум’яний радянський патріот, який усім єством ненавидів фашистське поневолення... Він... доставляв відомості про заховану зброю, знав усіх до одного товаришів, але жодного слова не добились від нього окупанти... Помер, як герой” [10]. А ось що згадує про мученицьку смерть свого сина М.Ф. Старостіна: „9 лютого 1943 р. біля Саксаганівського хутора знайшли труп Юри, його ледве можна було впізнати. Все тіло посічене, мабуть шомполами. Нігті на руках зірвані, руки викручені з суглобів...” [11, 97].

Подєкуди створювалися й суто дитячі – піонерські підпільні організації. Підтвердженням цього явища може бути робота „Каровської спілки піонерів”, яка нелегально діяла в с. Покровському Артемівського району Сталінської обл. Вона виникла ще в 1942 р., а засновником і керівником цього підпільного піонерського осередку став місцевий школяр, 14-річний Василь Носаков. [12].

До „Каровської спілки” входило 12 дітей – 7 хлопчиків і 5 дівчаток. Активними членами організації були юні підпільники Володимир Лагер, Анатолій Погребнюк, Варвара Ковальова (1927 року народження), Володимир Моруженко, Анатолій Циганенко (1928 р. н.), Надія Гордієнко, Ніна Погребняк, Ольга Циганова (1929 р. н.), Олена Нікуліна (1930 р. н.).

Перебуваючи в полоні партизанської романтики, юні підпільники давали клятву, текст якої цілком відповідав звичасним канонам воєнного часу. Клятва закінчувалась словами: „Буду мстити підлим ворогам, які принесли голод і смерть. Якщо я порушу цю клятву підлістю або зрадою, то нехай мої товариші застосують найвищі міри не тільки до мене, а й моїх батьків. Клянусь, і клятва буде вірна. Кров за кров, смерть за смерть” [4, 381-384].

Юні підпільники виконували й певну бойову роботу, яка далеко залишала межі романтичних ігор, що були властиві їхньому віку. Вони поширювали листівки, допомагали радянським військовополоненим переходити лінію фронту, збирали для місцевого партизанського загону цінну інформацію [13, 282]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1946 р. за активну підпільну роботу всіх 12 колишніх членів „Каровської спілки піонерів” було відзначено медалями „Партизану Вітчизняної війни” I ст. [14, 183].*

Проте діяльність подібних таких організацій була швидше винятком, аніж типовим явищем. Адже неповнолітні здебільшого залучалися до участі в роботі підпільних організацій, які були створені нелегальними партійно-комсомольськими структурами чи радянськими активістами, залишеними на окупованій території. Наприклад, членом підпільної організації при Кожанському цукрозаводі (Київщина) під керівництвом С. Г. Павліченка був 15-річний Анатолій Загоруй, якого до нелегальної роботи залучив комуніст Крищенко. Як впливає зі звітів цієї організації, А. Загоруй виконував обов’язки зв’язкового, розповсюджував зведення Радінформбюро, взяв участь у нальоті на Кожанську поліцейську дільницю та в знищенні німецької автоцистерни з паливом [15, 57^а].

Незважаючи на юний вік та відсутність бойового досвіду, діти та підлітки з властивими для їх віку максималізмом і безоглядністю виконували відповідальні завдання та доручення. У с. Коритні Монастирищенського району діяла підпільна організація, членом якої був і 13-річний Володимир Саморуха. Для налагодження зв’язків з партизанським загonom Д. М. Медведєва керівництво підпільної організації восени 1943 р. направило Володимира на Рівненщину. Самостійно здолавши 500 км небезпечного шляху, юний підпільник дістався до пункту призначення і виконав нелегке бойове завдання. Монастирищенські осередки Опору дістали завдяки цьому надійний зв’язок, а В. Саморуха став бійцем партизанського загону Д.М. Медведєва. За згаданий вище подвиг та інші бойові заслуги юний месник був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю „Партизану Вітчизняної війни” I ст. [16, 5^а, 25].

Досить часто неповнолітні громадяни втягувалися у діяльність осередків Опору через епізодичну допомогу своїм рідним і близьким, які були учасниками підпільного руху. Так, 11-річний мешканець Нагорного району

*Після визволення Донбасу А. Лагер, В. Моруженко, В. Носаков, А. Погребняк і А. Циганенко стали бійцями 94-го стрілецького полку 21-ої стрілецької дивізії Червоної армії і всі загинули під час розвідки у січні 1945 р. біля м. Секетфехервар (Угорщина).

м. Харкова Володимир Буценко допомагав своєму дідушеві Сергію Івановичу і бабусі Фросині Степанівні, які займалися підпільною діяльністю, поширювати антинацистські листівки в селах Бабай, Костянтинівка, Бороба, а також у районі Іванівки та Лисої Гори [17, 430]. У складі Тальянківської підпільної організації (Київщина), очолюваної К. К. Грибом (Верховим), перебував разом зі своїми батьками Василем Пантелеймоновичем і Ольгою Дементіївною 12-річний Микола Пороховський. На жаль, уся сім'я підпільників загинула під час облави карателів у травні 1943 р. [18, 30].

Війна брала свою криваву данину, і не одне юне життя обірвалося в ході підпільної боротьби. У липні 1943 р. під час облави потрапив до рук карателів 14-річний Леонід Стратієвський, член Монастирищенської підпільної організації. Намагаючись здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив'язували до хвоста галопуючого коня. Але Леонід не видав своїх старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть [16, 32].

15-річний розвідник Тальнівської підпільно-диверсійної організації Віктор Проценко загинув у бою з карателями 20 лютого 1944 р. неподалік с. Гусакове. Посмертно юного героя було нагороджено медаллю „Партизану Вітчизняної війни” І ст. [19, 27].

Наймолодшим членом підпільного „Комітету – 103”, що діяв у Надроссі (м. Сміла), був 14-річний Петро Нікітін. Хлопчику доручали відповідальні завдання, які він з успіхом виконував: розклеював листівки, псував лінії ворожого зв'язку, попереджував молодь про чергові відправки невільників до Німеччини. Влітку 1943 р. П. Нікітіна заарештували окупанти і після виснажливих допитів стражили [20].

Діти та підлітки часом демонстрували і здатність до самопожертви. Так, коли 14-річний член підпільної організації на Уманщині Василь Демидюк 29 листопада 1943 р. під час виконання чергового завдання натрапив на засідку, то, підпустивши до себе поближче карателів, підірвав гранату і героїчно загинув, знищивши й декількох ворогів [21, 59].

Наведені вище тільки окремі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, але й трагічні випадки їх загибелі, що стали результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Багато юних учасників підпільного руху потрапляли за ґрати нацистських в'язниць або в страхотливі „табори смерті”. Так, 13-річного Павла Книгу, який разом зі своєю матір'ю сприяв діяльності місцевих підпільників, було схоплено гестапівцями і кинуто до Чернігівської в'язниці СД. За таку ж провинку відбував покарання в гестапівській катівні м. Лубни місцевий підліток Геннадій Білоус. Схоплений за підозрою у сприянні підпільникам, 15-річний Степан Криворучко з Київщини був направлений спочатку в Бухенвальд, а потім – у Заксенхаузен. У застінки Освенціма за зв'язки з підпіллям було кинуте сім'ю Єфимових з м. Запоріжжя, при цьому страждання дорослих членів родини розділили Віктор (1936 року народження) і Таїсія (1938 р. н.) [22, 150, 178, 198, 206].

Історичні джерела засвідчують широку участь неповнолітніх громадян у організованих формах підпільного руху. Так, на основі опрацювання списків складу лише деяких підпільних організацій і груп, що діяли на Київщині, автором виявлено 27 неповнолітніх учасників підпільної боротьби. Фактичні

дані свідчать про досить великі втрати серед неповнолітніх учасників боротьби з окупантами як в абсолютних, так і у відносних вимірах. Вибірковий аналіз анкет учасників підпільного руху в цьому регіоні дозволив установити, що понад 20 жертвам антинацистської боротьби не виповнилося й 16 років, втрати серед цієї вікової категорії становили 38%.

Таким чином, історія німецько-радянської війни містить чимало фактів участі неповнолітніх українців у організованій підпільній боротьбі. За різних обставин діти й підлітки потрапляли до складу підпільних осередків, виконуючи найрізноманітнішу нелегальну роботу. Швидше винятком, аніж типовим явищем була діяльність суто дитячих за складом підпільних організацій. Партійно-комсомольські структури залучали неповнолітніх до підпільної роботи, часто невинувато використовуючи для виконання досить небезпечних для їх життя завдань. Поряд з цим слід підкреслити, що участь неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі продемонструвала їхні високі патріотичні почуття і сприяла громадянському змушнюванню.

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. – М., 1985. – Т. 7.

2. Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник документов. – М., 1965.

3. Лебединський В.В. Подвиг юных. – М., 1975.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп 22. – Спр. 148.

5. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 100.

6. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 171.

7. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 85.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 1079.

9. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 116.

10. Зірка. – 1944. – 3 червня. – № 21.

11. Милуха В. Шаги в безмертие: Очерки о работе подпольной комсомольской организации Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, 1964.

12. Зірка. – 1944. – 3 червня. – № 21.

13. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы : в 3 т. – К., 1985. – Т. 1.

14. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька обл. – К., 1970.

15. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 108.

16. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.

17. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы : в 3 т. – К., 1985. – Т. 2.

18. ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 2.

19. ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 144.

20. Черкаська правда. – 1982. – 24 січня. – № 7.

21. ДАЧО. – Ф. Р-4468. – Оп. 1. – Спр. 187.

22. Литвинов В. Коричневое „ожерелье”: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданых бывшего СССР: в 3 кн. – Кн. 3. – К. 2003.